

Słowa kluczowe: Filon z Aleksandrii, Abraham, nawrócenie, Księga Rodzaju, interpretacja alegoryczna

Keywords: Philo of Alexandria, Abraham, conversion, Genesis, allegorical interpretation

Ks. Mateusz Wyrzykowski

*Ks. Mateusz Wyrzykowski*¹

AKADEMIA KATOLICKA W WARSZAWIE, POLSKA

ORCID: 0000-0002-1161-0002

PROCES NAWRÓCENIA SIĘ ABRAHAMA W INTERPRETACJI FILONA Z ALEKSANDRII

WPROWADZENIE

Historia patriarchy Abrahama zapisana w Księdze Rodzaju – według Filona z Aleksandrii – została umieszczona wśród opisanej w tej księdze niezliczonej liczby spraw i wydarzeń. Zawiera ona w sobie zarówno opis powstania całego kosmosu, jak i licznych historii życia zamieszkującego w nim pojedynczego człowieka, następnie podejmuje tematy pokoju, wojny, płodności, braku potomstwa, biedy, bogactwa, zniszczenia świata przez wody potopu, wzrastania roślin, rozmnażania się zwierząt, zmieniających się pór roku, zarówno cnoty, jak i grzechu człowieka (Abr. 1). Wśród tak licznych tematów w Rdz 11–25 pojawia się historia pierwszego prozelity, zapoczątkowana jego nawróceniem (Rdz 12, 1–4). Według przekazu biblijnego miał on natychmiast podporządkować się woli Boga. Po tym, jak usłyszał obietnicę, wyruszył w drogę do podarowanej mu ziemi, licząc na spełnienie przez JHWH zobowiązania dotyczącego potomstwa i błogosławieństwa. Tekst Księgi Rodzaju skupia się na wydarzeniach z jego życia. Są to: śmierć bliskich osób, niecierpliwe wyczekiwanie na spełnienie obietnicy, pobyt w Egipcie, wreszcie

1 Ks. dr Mateusz Wyrzykowski – ksiądz archidiecezji warszawskiej; doktor teologii biblijnej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Ukończył seminarium translatorskie prowadzone przez Nida Institute American Bible Society na Pontificia Università Urbaniana oraz Podyplomowe Studium Retoryki na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wykładowca na Akademii Katolickiej oraz w Seminarium Duchownym w Warszawie.

narodziny syna i próba wynikająca z prosby Wszechmocnego, by złożył Izaaka w ofierze. Filon z Aleksandrii w traktacie *O Abrahamie*, gdy dokonuje interpretacji tych wydarzeń, szczegółowo opisuje nie tylko fizyczną podróż pierwszego prozelity do Kanaanu. Podejmuje w nim również temat jego przemiany wewnętrznej. Była ona procesem. Po przedstawieniu dosłownego rozumienia tekstu Rdz 12, 1–4, rozumianego jako opis migracji (Abr. 60–67), Aleksandryczyk przechodzi do interpretacji alegorycznej. Przy jej użyciu podróż utożsamia z wędrówką duszy z miejsca, w którym czciła bogów (Ur), poprzez osiągnięcie większej wiedzy o świecie (Charan) do poznania Boga (Kanaan) (Colson, 1984, s. 2–3).

Publikacja niniejszego artykułu ma na celu przedstawienie procesu nawracania się Abrahama według interpretacji Filona z Aleksandrii przedstawionej w traktacie *De Abrahamo*. Jak zostało to wykazane w poniższym *status quaestionis*, badacze zajmujący się tym tematem koncentrowali się na wykazaniu i omówieniu filozoficznego tła oraz kontekstu myśli Aleksandryczyka w tym zakresie. W artykule zaprezentowano jego teologiczne znaczenie, które pozwala poznać jedną z reinterpretacji Rdz 12, 1–4 powstałą w I w. w Aleksandrii przy użyciu alegorii.

W badaniach nad Filonem z Aleksandrii kilkakrotnie podejmowano analizę fragmentów *De Abrahamo* mówiących o nawróceniu patriarchy. A. P. Bos łączy moment powołania z opisem stworzenia świata (Opif. 7–9), jednak w dalszej części swojego artykułu skupił się na zaprezentowaniu tego wydarzenia w kontekście nauczania Arystotelesa. Analiza prowadzi go do wniosków, że Aleksandryczyk był platonikiem (Bos, 2000, s. 52–63). Autor ten w innej publikacji zajął się wpływem filozofii i gnozy na reinterpretację Rdz 12, 1–4 w traktacie Filona (Bos, 2002, s. 108–127). H. Weder (2000, s. 93–113) interpretuje moment opuszczenia Ur przez pierwszego prozelitę jako odrzucenie świata zmysłów, by następnie wykazać relację między tym wydarzeniem a gnozą. A. D. Nock, analogicznie do poprzednich wymienionych autorów, analizuje potencjalną możliwość widzenia Boga przez ojca narodów (Abr. 57) w kontekście dialogu *Timajos* (28c) autorstwa Platona. W artykule D. T. Runia (1985, s. 201–227), odnosząc się m.in. do Abr. 60–88, najpierw podejmuje temat egzegetycznego warsztatu Filona, następnie zaś skupia się na opisanu filozoficznego tła fragmentu mówiącego o powołaniu Abrahama.

Do opracowania niniejszego artykułu konsultowano dwa wydania dzieł egzegety z Aleksandrii: *Philo: Greek Text. VI* (Philo, 1984) oraz *The Works of Philo: Greek Text with Morphology* (Borgen, Fuglseth, Skarsten, 2005). Wszelkie skróty podano za: Bazyliński, 2019 (dzieła Filona, s. 201–202).

NAWRÓCENIE ABRAMA W KSIĘDZE RODZAJU (12, 1–4)

Zaprezentowanie rozbudowanej reinterpretacji historii mówiącej o przemianie wewnętrznej Abrama wymaga najpierw pokrótce omówienia opisu tego wydarzenia w Biblii Hebrajskiej. Przedstawienie kluczowych zagadnień teologicznych odnośnie do tego wydarzenia jest konieczne w celu zaprezentowania różnic między tekstem Rdz a Abr. Jak zostało to powiedziane we wstępie, Księga Rodzaju, opisując moment nawrócenia się Abrama, akcentuje szybkość podjętej decyzji oraz pełną gotowość do porzucenia dotychczasowego stylu życia. W Rdz 12, 1–3 Bóg zwrócił się do patriarchy z obietnicą licznego potomstwa i błogosławieństwa (Lange, 2008, s. 391–393). Warunkiem było opuszczenie miejsca zamieszkania i osiedlenie się w obiecanej mu ziemi. Jak stwierdza G. J. Wenham (1987, s. 274), streszczając najczęściej przyjmowane stanowiska egzegetów w odniesieniu do tej perykopy, „większość komentatorów uznała ten boski nakaz za próbę wiary”. Przyjęcie takiego stanowiska jest zasadne, ponieważ wyjaśnia i uzasadnia tak radykalne podporządkowanie się woli Stwórcy. Taka postawa wyrażała chęć porzucenia swojego dotychczasowego nieprawego życia. Licząc na spełnienie się zapowiedzi od JHWH, w zasadzie oczekiwał na cud, ponieważ osiągnięcie ich przez człowieka w jego sytuacji było niemożliwe. Pierwsza dotyczyła urodzenia syna. Biorąc jednak pod uwagę powołanie w wieku siedemdziesięciu pięciu lat, podeszły wiek jego żony oraz wieloletnie i bezskuteczne ich starania w tej materii, tylko interwencja Boga mogła pozwolić mu na poczęcie dziecka. Drugą przeszkodą byli mieszkańcy Kanaanu. Zdobywanie obiecanej mu ziemi za pomocą siły fizycznej, biorąc pod uwagę jego wiek i brak doświadczenia w tej dziedzinie, wydawało się nie do zrealizowania (Mathews, 2005, s. 118–119). Księga Rodzaju skupia się na działaniu Abrama, pomijając opisanie jego przemiany wewnętrznej czy duchowego wymiaru nawrócenia (Cabal, 2007, s. 22–23). Na podstawie postępowania patriarchy możemy zakładać, że od opuszczenia Charanu starał się on poznać JHWH i postępować zgodnie z Jego wolą. Jednak zagadnienia wewnętrznej przemiany nie zostały nazbyt szczegółowo omówione w Biblii Hebrajskiej. Tekst kanoniczny skupia się na jego postępowaniu i podejmowanych decyzjach – to w nich miała się wyrażać wiara.

POWOŁANIE ABRAMA W INTERPRETACJI FILONA

Filon z Aleksandrii w interpretacji momentu powołania Abrama zwraca uwagę na dwie rzeczy. Po pierwsze nie miał on od kogo nauczyć się sposobu budowania relacji z Bogiem ani sprawowania kultu (Virt. 212). W jego czasach nikt bowiem nie miał tej wiedzy, więc nie mógł mu jej przekazać. To wymusiło systematyczne poznawanie Stwórcy, co przekładało się na rozłożenie wszystkiego w czasie.

Usłyszany głos wezwania oraz obietnica potomstwa i ziemi stanowiły początek długiego procesu jego wewnętrznej przemiany. Właściwy sposób postępowania nie pochodził z zewnątrz (od innej osoby), lecz był wewnątrz niego. Poprzez poznawanie praw natury i postępując zgodnie z nią, odkrywał zamysł jej Stwórcy i naśladował Go. Aleksandryczyk stwierdza *explicite*, że żyjąc w ten sposób, nie popełnił świadomie żadnego grzesznego czynu (ὁπαίτιον μὲν οὐδὲν γνώμας ἐκούσιοις ἐργασάμενοι; Abr 6). Świadczy to o uznaniu jego właściwego rozpoznania woli JHWH pomimo braku osób, od których mógłby się tego nauczyć. Po drugie człowiek szukający cnoty wycofuje się z tłumu, szuka samotności, a jego postępowanie może być niezrozumiałe dla wielu osób, które dopuszczają się nieprawości (Borgman, 1998, s. 50–51). W takiej sytuacji znalazł się patriarcha po opuszczeniu rodzinnego miasta. Mając tam zapewnione wszystko, co niezbędne do egzystencji, zdecydował się na podróż mającą zbliżyć go do Wszechmocnego oraz ukształtować w nim cnotę (Abr. 22).

Egzegeta z Aleksandrii opuszczenie rodzinnego miasta, w którym czczono obcych bogów, rozumie nie tylko jako fizyczne przemieszczanie się w celu wyznaczonym przez JHWH (Somn. 1,161). Jest to również gorliwe podążanie, by osiągnąć pierwszą i największą z cnót: wiarę (Abr. 60; Migr. 178–191). Pierwszy etap nawrócenia został opisany jako „uderzenie słowem” (λογίῳ πληθεΐς; Abr. 62). Należy jednak stwierdzić, że Aleksandryczyk nie wskazał wprost, kto jest autorem wypowiedzi. W Biblii Hebrajskiej obietnica zawarta w Rdz 12, 1–3 jednoznacznie jest przypisana JHWH (יהוה). Grecki termin λόγιον w podstawowej formie oznacza „słowo” lub „wypowiedź” (TestLew 8,2; TestBen 9,1; Fug. 60; Mos. 2,262). W wielu tekstach jest utożsamiany (niemalże domyślnie) z przesłaniem pochodzącym od Boga (Dz 7,38) lub obietnicą złożoną przez Niego Żydom (Rz 3, 2). W Pierwszym Liście Klemensa do Koryntian oznacza „wycrocnie” pochodzące od JHWH (Arndt, 2000, s. 598). Używając takiego sformułowania, Filon chciał uniknąć przedstawienia momentu powołania oraz nawrócenia Abrama jako bezpośredniego spotkania z Wszechmocnym. Był to z jego strony celowy i przemyślany zabieg, ponieważ wyznaczał on dalszą linię interpretacji powołania patriarchy. Takie działanie miało podwójny cel. Po pierwsze chciał uniknąć możliwości zdeprecjonowania idealnego, świętego i zupełnie różnego od materialnego świata Boga. Po drugie od samego początku, podejmując się przedstawienia historii pierwszego prozelity, zamierzał wykazać jego stopniowe poznawanie Stwórcy. Dopiero co nawrócony człowiek nie mógł z Nim rozmawiać po partnersku. Zażyła relacja wynikająca z głębokiej wiary wymagała czasu, odpowiedniego wprowadzenia w oczekiwania Wszechmocnego i przygotowania.

Odpowiedzią Abrama było natychmiastowe opuszczenie rodzinnej ziemi. Warto zwrócić uwagę na podwójne znaczenie czasownika opisującego jego postępowanie – ἐπισπεύδω (Abr. 62). Po pierwsze oznacza on „pośpiech w działaniu”.

W ten sposób, interpretując Rdz 12, 4, Aleksandryczyk dodaje do pozytywnego charakteru odpowiedzi informację o szybkości reakcji. Po drugie słowo to oznacza również „dążyć do określonego celu” lub – w szerokim rozumieniu – „wszelkie podjęte działania, zmierzające do osiągnięcia zamiaru” (Liddell, 1996, s. 301). Takie rozumienie wydaje się naturalne, ponieważ tylko osoba chcąca jak najszybciej dotrzeć w zaplanowane miejsce, śpieszy się (Sandmel, 1954, s. 209–237). W ten sposób zostało określone jego wewnętrzne nastawienie. Nie wiedział dokładnie, dokąd zmierzał, lecz była w nim dyspozycja do uczynienia tego, bez dopytywania o szczególne warunki.

Filon w swojej egzegezie nie skupia się na emocjonalnym aspekcie opuszczenia rodzinnej ziemi. Istotny jest dla niego wychowawczy charakter działania Boga. Wychodząc do Kanaanu ojciec narodów jednocześnie uwolnił się od opinii sąsiadów i otaczającego go środowiska. Ludzie ci wierzyli w obcych bogów i zachęcali do tego innych. Porzucając te doświadczenia, mógł przejść do kolejnego etapu, a było nim otwarcie się na słuchanie wyłącznie jedyne Pana całej ziemi.

PODRÓŻ FIZYCZNA I DUCHOWA

W traktacie *De Abrahamo* została całkowicie odwrócona perspektywa spojrzenia na życie patriarchy. Według interpretacji nie opuścił rodzinnej ziemi, by udać się do nowego, nieznanego i obcego miejsca zamieszkania. Wręcz przeciwnie, podróż do ziemi obiecanej była powrotem do domu z obcych stron. To właśnie tereny powierzone mu przez JHWH od zawsze miały stanowić jego własność oraz dziedzictwo jego potomków (Abr. 62). Dotychczasowy pobyt w Ur powinien uznać za najcięższą karę, którą była banicja, polegająca na wygnaniu z domu do miejsca, w którym czczono obcych bogów. Dla Filona jej stały charakter był bardziej dotkliwy niż szybko wykonana kara śmierci (Abr. 64). Takie ujęcie całkowicie zmienia rozumienie wędrówki. Według Biblii Hebrajskiej opuścił on znane mu miejsce, w którym mieszkał przez siedemdziesiąt pięć lat, a podjęcie ryzyka miało zostać wynagrodzone potomstwem, ziemią i błogosławieństwem (Rdz 12, 1–3). W reinterpretacji Aleksandryczyka, będąc człowiekiem w podeszłym wieku, zdał sobie sprawę z trudu i swoście przeżywanej kary wynikającej z tak długiego mieszkania w Mezopotamii.

Biblia bardzo skupia się na działaniu pierwszego prozelity. Jest on milczący. Na otrzymaną propozycję nie dał odpowiedzi słowem, lecz podjął realizację stawianych mu oczekiwań (Rdz 12, 4). Filon opisuje towarzyszący mu sposób myślenia. Patriarcha uznał pierwszorzędne znaczenie swojej duchowej sfery i miłości do rzeczy niebiańskich wobec tego, co przyziemne (zostawiona dalsza rodzina i sąsiedzi)

oraz materialne (dotychczasowe miejsce zamieszkania). Komentarz wprowadza więc – nieobecny w tekście masoreckim – namysł nad propozycją Boga. Był to również etap w procesie nawrócenia. Musiał bowiem zastanowić się nad hierarchią swoich wartości. Można postawić tezę, że dla Aleksandryjczyka spakowanie najbliższej rodziny i wyruszenie było konsekwencją wcześniejszego podjęcia decyzji dotyczącej ostatecznego celu jego życia.

V. Nikiprowetzky (2018, s. 239) uważał wędrówkę łączącą fizyczne przemieszczanie z wewnętrzną przemianą za najważniejszy temat traktatów Filona. D. T. Runia (2009, s. 5–20) zaś, rozwijając tę myśl, twierdził, że dla Aleksandryjczyka w tym obrazie najistotniejszy był ostateczny cel takich działań człowieka – zjednoczenie z Bogiem. Z całą pewnością Abram, mając świadomość swojego wieku, miał poczucie niepewności, gdy wyruszał w drogę. Biorąc jednak pewny charakter czekających go niedogodności oraz potencjalne zagrożenia, głębsza – tzn. duchowa – motywacja wydaje się najważniejszym argumentem za całkowitą zmianą dotychczasowego życia.

Filon, podsumowując w Abr. 67 pierwszy etap jego nawrócenia, na który składało się podjęcie decyzji i wyruszenie w nieznaną, nie wspomina o działaniu Boga. Abram nie był jeszcze gotowy na poznanie Go. Dlatego bezpośrednią przyczyną wszelkich działań jest posiadanie przez niego wewnętrznej siły (ἔχον δύναμιν). W Starym Testamencie terminem tym określano również „moc dokonującą cuda lub przekraczającą prawa naturalne” (Mdr 5,23; Arndt, 2000, s. 262–263). Nie chcąc jeszcze mówić o całkowitej świadomej odpowiedzi na wezwanie Boga, opisuje jego działanie jako poddanie się nieskrępowanemu impulsowi i pragnieniu (ἀφείτοις ὀρμαῖς). Opuszczając Ur, miał świadomość dobrobytu doświadczanego w tym miejscu, a jednocześnie niezdolności osiągnięcia w nim tego, co stanowiło dla niego najważniejszą wartość: trwałej relacji z jedynym Bogiem po odrzuceniu bałwochwalstwa i nawróceniu.

ODKRYCIE BOGA INNEGO NIŻ ŚWIAT

Aleksandryjczyk, zgodnie ze swoim sposobem interpretacji, po przedstawieniu dosłownego rozumienia historii opisanej w Rdz 12, 1–8 wyjaśnia perykopę za pomocą alegorii. Nawrócenie jest dla niego procesem poszukiwania prawdziwego Boga przez duszę. Abram przez pierwszą część życia utożsamiał Stwórcę ze światem. Moment nawrócenia był „otwarceniem oczu duszy” (δίοίζας τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα). Najpierw w mroku swojego życia dostrzegł światło, a następnie, idąc w jego kierunku, odkrył Wszechmocnego. Kolejnym etapem w rozwoju duchowym było pouczenie skierowane przez Święte Słowo (ὁ ἱερός λόγος). Na tym etapie miał utwierdzić

się rodzący się w nim obraz JHWH. Od tego momentu ich relacja cechowała się stałością. Egzegeta opisał ją greckim terminem *πάγιος*: „mocna”; „trwała”; „nienaruszona” i „pewna”. Tekst Abr. wprost o tym nie mówi, jednak można przypuszczać, że w ten sposób Filon sugeruje dotychczasowe wahanie się lub wątpliwości u ojca narodów. Celem tego etapu miało być lepsze poznanie Stwórcy. Interpretując Księgę Rodzaju, Filon nie skupiał się na znaczeniu samej wędrówki, lecz na postępowaniu przemian dokonujących się w człowieku, który ją podjął. Jego wewnętrzne działania opisał czasownikiem *καταλαμβάνω*. Oznacza on „zrozumienie czegoś, o czym się do tej pory nie wiedziało w pełni lub nie dostrzegano się jego znaczenia”. Abram przez całe swoje życie przebywał z ludźmi podziwiającymi świat. Dla Filona Chaldejczycy ze swej natury powinni być utożsamiani z ludźmi wszechstronnie wykształconymi i obserwującymi przyrodę oraz kosmos. Do tej pory patriarcha zatrzymywał się na takim postrzeganiu otaczającej go rzeczywistości. Jednak rodząca się w nim wiara miała pozwolić mu na poznanie Tego, który był niedostrzegalny dla oczu – Stwórcę wszystkiego. Dla człowieka w podeszłym wieku i wychowanego w przeświadczeniu o istnieniu jedynie tego, co materialne, była to całkowita zmiana dotychczasowego sposobu myślenia. Proces nawrócenia miał dla niego być nie tylko poznaniem Stwórcy, ale również całej rzeczywistości duchowej (Abr. 68–71).

Na potwierdzenie zaprezentowanych tez Filon zwraca uwagę, że informacja o ukazaniu się Boga Abramowi pojawia się dopiero w Rdz 12, 7. Podczas swojego życia w Ur był skupiony jedynie na tym, co materialne, więc nie mógł poznać świata duchowego. Opuszczenie miasta oczyściło jego umysł z myśli dotyczących ziemi i kosmosu. Dzięki temu był w stanie włożyć wysiłek, by otworzyć się na Stwórcę i rzeczywistość niematerialną. Przygotowanie Abrama do spotkania z Bogiem wymagało nauczania go poznawania tego, co duchowe i nieempirycznie. Człowiek poznaje wszystko za pomocą zmysłów, a te są zależne od części ciała. Jednak w ten sposób nie mógł odkryć Boga. Filon jako przykład takiej sytuacji podaje słońce. Nasze oczy nie są w stanie bezpośrednio ujrzeć jego blasku, ponieważ oślepiają nas promienie. Tym bardziej poprzez zmysły nie jesteśmy w stanie poznać Odwiecznego (Abr. 76). Dopiero gdy umysł człowieka przestanie analizować otaczający go świat, może otworzyć się na próbę odkrycia jego Twórcy. Jest to kluczowy moment w rozwoju duchowym dla prozelity, ponieważ od tego czasu miał zdolność zrozumienia tego, co „poza światem i sferą zmysłów” (*ἔξω τοῦ κόσμου καὶ τῆς αἰσθητῆς οὐσίας*; Abr 77).

Kolejnym etapem w przeniknięciu całej i komplementarnej – tzn. materialno-duchowej – natury świata było uświadomienie sobie zależności całego kosmosu od jego Stwórcy. Całkowicie zmieniło to jego postrzeganie rzeczywistości. Odkrył, że kosmos (1) nie jest suwerenny, lecz od Niego zależy; (2) nie rządzi wszystkim, lecz

jest rządzony; (3) jest materialny, jednak powstał z woli niematerialnej Pierwszej Przyczyny. Według Filona nawrócenie się Abrama miało znaczenie dla całej ludzkości. Do jego czasów człowiek mógł jedynie starać się zrozumieć zasady rządzące otaczającą go rzeczywistością. Od momentu, w którym pierwszy prozelita usłyszał głos Boga, cała ludzkość uzyskała możliwość usłyszenia od niego o Wszchemocnym. Historię świata, do momentu opisanego w Rdz 12, 1–4, Filon porównuje do patrzenia w czasie mgły. Człowiek widzi wtedy jedynie kontury przedmiotów, ale nie jest w stanie poznać ich istoty. Z powodu skupienia się wszystkich na tym, co materialne, świat duchowy pozostawał ukryty i niewidoczny.

Etap poznania Boga łączył w sobie chęć do odbudowania relacji. Konieczne jest wyjście ku Niemu duszy człowieka. Ostatecznym celem ma być całkowita wolność od przywiązań do pożądliwości (Adams, 2018, s. 47–70). Opisując ten moment, Aleksandryczyk zwraca uwagę na trzy jego aspekty. Po pierwsze bezpośrednim powodem działania Stwórcy jest miłość do człowieka. Grecki termin *φιλανθρωπία* oznacza „relację z ludźmi”, „miłość”, „życzliwość” (Swanson, 1997, [Logos9]). Zaś w greckim tłumaczeniu ST był używany dla opisu uczucia i wynikającego z niego działania – „dobroczynności”; „łaski” (Lust, Eynikel, Hauspie, 2003, [Logos 9]). Po drugie tekst nie mówi o chęci budowania relacji Boga z konkretnym człowiekiem, lecz z duszą (*ψυχή*). Nadaje to uniwersalny charakter wędrowce ojca narodów. Filon chciał, by odbiorca jego komentarza utożsamiał się i zaczął naśladować tego bohatera Księgi Rodzaju. Jednocześnie według egzegety patriarcha odkrył sferę duchową nie tylko w szeroko rozumianym świecie, ale również w sobie. Taka interpretacja Rdz 12–25 była szczególnie istotna dla Żydów mieszkających w Aleksandrii w I w. po Chr. Żyjąc w diasporze, z pewnością mieli problemy, by udać się na nakazanie święta pielgrzymkowe (Brzegowy, 1983, s. 99–104). Nie mieli również możliwości regularnego udziału w kulcie świątynnym. Inspirując się postacią prozelity, mogli szukać w sobie drogi do Boga. Po trzecie Bóg objawił mu swoją naturę (*προὔπαντήσας δὲ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ἔδειξε*), dostosowując się do jego możliwości poznania. Dzięki temu patriarcha mógł zobaczyć Wszchemocnego (Abr. 79).

Istotnym aspektem procesu nawracania się patriarchy była zmiana imienia. Według Filona dla osoby niewprowadzonej we właściwe rozumienie tekstu to wydarzenie oznaczało jedynie zmianę jednej spółgłoski (w zapisie hebrajskim). Imię Abram Aleksandryczyk w Abr. 82 tłumaczy jako „wywyższony ojciec” (*πατὴρ μετέωρος*). Abraham zaś oznacza „wybrany ojciec dźwięku” (*πατὴρ ἐκλεκτός ἡχοῦς*). Pierwsze imię opisywało człowieka dbającego i pielęgnującego całą naukę związaną z astrologią, jak ojciec o dzieci. Drugie oznacza prawdziwego mędrca. „Dźwięk” jest rozumiany jako właściwe i mądre wypowiedane przez niego słowo. Termin „ojciec” oznacza panowanie umysłu nad jego działaniem. Każda bowiem wyrażana

myśl najpierw rodzi się w człowieku. Termin „wybrany” powinien być utożsamiany z jego dobrocią i wartością. Jego postępowanie, jak każdego mędrca, było pozbawione bezwartościowej przypadkowości, lecz stało się ukierunkowane na to, co istotne i ważne w życiu człowieka. Na tym etapie nastąpiło w Abrahamie ustanowienie i ustalenie hierarchii dotyczącej całej rzeczywistości. Odrzucenie potęgi i logiki kosmosu, w tym otaczającego go świata, byłoby nieuzasadnione. Mając wiedzę i wiarę, rozumiał jednak, że jeszcze większy jest Stwórca całej tej harmonii. Przystał więc uznawać za praprzyczynę wszystkiego materię. Odrzucił również jej moc sprawczą w kreacji całej rzeczywistości. Według Filona dzięki swojemu umysłowi odkrył Pana wszystkiego (Por. Gig. 62–64).

Zdanie sobie sprawy i uznanie za prawdziwego Stwórcę wszechświata jedyne Boga zapoczątkowało w nim kolejny etap wewnętrznej przemiany. Był nim żal. Ojciec narodów uświadomił sobie, że całe lata spędził na próbie poznania i zrozumienia praw rządzących kosmosem. Pomijał jednak, z powodu braku wiedzy w tej materii, poznania jedynej i ostatecznej Przyczyny wszystkiego. Jak stwierdził Aleksandryjczyk, Abraham, badając świat, miał poczucie, że go poznaje. Nawrócenie było jednak uświadomieniem sobie dotychczasowej ślepoty. Stracone lata uznał za niemożliwe do nadrobienia. Nie korzystał bowiem z łaski, której Wszchemocny udziela światu. Zdał sobie również sprawę z niepewnego i przemijającego charakteru wszystkich rzeczy uznawanych do tej pory za stałe i pewne. Gdy mieszkał w Ur, prawa rządzące kosmosem, wszelkie ciała niebieskie i ziemia wydawały mu się czymś niezmiennym. Wobec potęgi Stwórcy okazały się istnieć krótko. Ziemia zaś stała się dla niego miejscem, gdzie ludzie ulegają swoim zmysłom. Według Filona opuszczenie rodzinnego miasta było konieczne, by pierwszy prozelita doświadczył w swoim życiu przemieniającej go wewnętrznie sprzeczności. Opuszczenie miejsca, w którym czuł się pewnie, i udanie się na pustynię przełożyło się na całkowity brak egzystencjalnej stabilności. Na nieprzychylnym i pozbawionym życia terenie, przy regularnej konieczności przemieszczania się i bez pełnej świadomości, dokąd tak naprawdę zmierza, miał odkryć odwiecznego, stałego w swoich postanowieniach i niezmiennego Boga (Abr. 83–85).

Polecenie opuszczenia rodzinnej ziemi oraz udania się w drogę (Rdz 12, 1–3) miało również na celu zweryfikowanie postawy prozelity oraz dania przez niego świadectwa. W każdej chwili miał możliwość powrotu zarówno do dobrze mu znanego miejsca, jak również do swoich znajomych i pozostawionych bliskich, którzy oddawali cześć obcym bogom. Pomimo trudu pobytu na pustyni oraz niespełnienia przez Boga obietnic od razu musiał czekać zarówno na poczęcie się Izaaka, jak również na ziemię. W historii Abrahama nie ma szemrania ani myślenia o powrocie, na wzór Izraelitów po opuszczeniu Egiptu (Wj 17, 3). On był w stanie podjąć

się pewnego cierpienia i wyrzeczenia, by osiągnąć niepewne dobra w przyszłości. W ten sposób jego wiara stanowiła świadectwo zarówno dla przebywających z nim osób, jak i dla przyszłych pokoleń (Abr. 86; Calabi, 2014, s. 254).

Przebywając na pustyni otoczony jedynie najbliższymi, odkrył znaczenie samotności oraz jej wpływ na budowanie relacji z JHWH. Ten okres jego życia Filon nazywa „pozbawionym przebywania z innymi ludźmi” (ἀνευ συνδιατρήσεως). Najlepszą bowiem drogą prowadzącą do upodobnienia się do Boga jest przebywanie bez kogokolwiek. Nie rozpraszać się sprawami drugorzędnymi, człowiek ma możliwość skupienia się wyłącznie na jednym celu: poznaniu Wszechmocnego i wypełnianiu Jego poleceń. M. Böhm zwraca uwagę na jeszcze jeden istotny kontekst tej wewnętrznej przemiany – stanowią go okoliczności życia. W przypadku Abrahama nie możemy mówić o regularnym kulcie. Fundamentem jego wiary była relacja z Bogiem. Opuszczając Ur, gdzie czcił swoich dotychczasowych bogów, odkrył możliwość czynienia tego wobec Stwórcy w każdym miejscu, w którym przebywał (Böhm, 2004, s. 387–389). Był to ostatni etap budowania jego osobistej relacji ze Stwórcą. Ostatecznie miał on poczucie Jego bliskości i obecności niezależnie od tego, gdzie przebywał czy okoliczności jego życia.

ZAKOŃCZENIE

Zaprezentowany sposób interpretacji treści zawierających się w Rdz 12, 1–4 dokonany przez Filona z Aleksandrii pokazuje, jak znacząco rozszerzył on i uzupełnił pierwotny tekst o nieobecne w nim informacje. Jednocześnie należy zauważyć, że zupełnie inaczej niż w przypadku autora Księgi Rodzaju określił najważniejsze cele, które Abraham chciał osiągnąć po nawróceniu i opuszczeniu rodzinnego Ur. Podsumowując te wydarzenia, w Migr. 53 sam Aleksandryjczyk za dwie najistotniejsze sprawy dla pierwszego prozelity uznał możliwość poznania świata duchowego i zdolność kontemplacji. Interpretacja Filona stawia akcent na poznaniu Boga, a nie na posiadaniu potomstwa czy ziemi (Abr. 88). Proces zmierzający do przyjęcia wiary w JHWH miał mieć również przełożenie na jego życie i był rozumiany jako właściwe postępowanie. Droga z pogańskiego miasta do ziemi obiecanej przez Boga miała się przełożyć na przemianę jego duszy, tak by był gotowy na spotkanie ze Stwórcą.

Opis Aleksandryjczyka zwraca również uwagę na wewnętrzne przeżycia patriarchy oraz stopniowy charakter poznawania JHWH. Chciał on uniknąć w swoim traktacie utożsamienia powołania pierwszego prozelity i całkowitego poznania przez niego Wszechmocnego. Proces nawrócenia polegał zarówno na poznaniu woli Stwórcy, jak i dostosowaniu życia oraz decyzji do sukcesywnie przedstawianych mu oczekiwań. Samo opuszczenie Ur było wyrazem porzucenia wiary w czczonych

tam bogów. Podróż do Kanaanu, oprócz fizycznego przemieszczania się, miała dla odbiorców Księgi Rodzaju być również obrazem wewnętrznej przemiany człowieka. Trud podróży pozwalał na odkrycie „wewnętrznej siły” prowadzącej do wiary w jedyne Boga. Dzięki takim doświadczeniom zrozumiał, że świat składa się zarówno z tego, co materialne, jak z tego, co duchowe. To w konsekwencji pozwoliło na odkrycie Pierwszej Przyczyny wszystkiego i poznanie Stwórcy. Dla Filona w istocie droga z Ur do Kanaanu jest odkryciem przez patriarchę pełnego obrazu człowieka, świata i Boga.

Bibliografia:

- Adams, S. A. (2018). Movement and Travel in Philo's Migration of Abraham: The Adaptation of Genesis and the Introduction of Metaphor. *Studia Philonica*, 1(30), 47–70.
- Arndt, W. F. (2000). *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bazyliński, S. (2019). *Wprowadzenie do studium Pisma Świętego*. Kielce: Jedność.
- Böhm, M. (2004). Abraham und die Erzväter bei Philo. Überlegungen zur Exegese und Hermeneutik im frühen Judentum. W: R. Deines, K. W. Niebuhr (red.), *Philo und das Neue Testament. Wechselseitige Wahrnehmungen. I. Internationales Symposium zum Corpus Judaeo-Hellenisticum 1.–4. Mai 2003, Eisenach/Jena. Herausgegeben von Roland Deines und Karl-Wilhelm Niebuhr* (s. 377–395). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Borgen, P., Fuglseth, K., Skarsten, R., (2005). *The Works of Philo: Greek Text with Morphology*. Bellingham: Logos Bible Software.
- Borgman, P. (1998). Abraham and Sarah: Literary Text and the Rhetorics of Reflection. W: C. A. Evans, J. A. Sanders (red.), *The Function of Scripture in Early Jewish and Christian Tradition* (s. 45–77). Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Bos, A. P. (2000). De wijsgerige theologie van Philo van Alexandrië als wegbereidster van gnostische theologieën. *Kerk en Theologie*, 1(51), 52–63.
- Bos, A. P. (2002). Gnostische spiritualiteit: de Grieks-filosofische component. *Philosophia Reformata*, 1(67), 108–127.
- Brzegowy, T. (1983). Doroczne święta pielgrzymkowe Izraela. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 2(36), 98–115.
- Cabal, T. (2007). *The Apologetics Study Bible: Real Questions, Straight Answers, Stronger Faith*. Nashville: Holman Bible Publishers.
- Calabi, F. (2014). Le migrazioni di Abramo in Filone di Alessandria. *Ricerche storico*

- bibliche*, 1(26), 251–267.
- Colson, F. H. (1984). Introduction to De Abrahamo. W: J. W. Earp, G. H. Whitaker (red.), *Philo VI* (2–3). Cambridge, London: Harvard University Press, William Heinemann.
- Lange, J. P. (2008). *A Commentary on the Holy Scriptures: Genesis*. Bellingham: Logos Bible Software.
- Liddell, H. G. (1996). *A Lexicon: Abridged from Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*. Oak Harbor: Logos Research Systems.
- Lust, J., Eynikel, E., Hauspie, K. (2003). *A Greek-English Lexicon of the Septuagint: Revised Edition*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Mathews, K. A. (2005). *Genesis 11:27–50:26*. Nashville: Broadman & Holman Publishers.
- Nikiprowetzky, V. (2018). *Le commentaire de l'Écriture chez Philon d'Alexandrie. Son caractère et sa portée. Observations philologiques*. Leiden: Brill.
- Philo. (1984). *Philo: Greek Text*. London, Cambridge: William Heinemann Ltd; Harvard University Press.
- Runia, D. T. (1985). Philo van Alexandrië en het begin van de christelijke exegeese. W: C. Datema (red.), *Kerkvaders: teksten met toelichting uit de vroege kerk* (s. 201–227). Bruges: Tabor.
- Runia, D. T. (2009). The Theme of Flight and Exile in the Allegorical Thought-World of Philo of Alexandria. *Studia Philonica*, 1(21), 1–24.
- Sandmel, S. (1954). Philo's Place in Judaism: A Study of Conceptions of Abraham in Jewish Literature. *Hebrew Union College Annual*, 1(25), 209–237.
- Swanson, J. (1997). *Dictionary of Biblical Languages with Semantic Domains: Greek (New Testament)*. Oak Harbor: Logos Research Systems.
- Weder, H. (2000). Abschied von der Welt und Ausdehnung des Ichs. Die Allegorese bei Philo von Alexandrien und die Schriftauslegung der Gnosis. W: P. Michel, H. Wede (red.), *Sinnvermittlung. Studien zur Geschichte von Exegese und Hermeneutik I* (s. 93–113). Zürich: Pano Verlag.
- Wenham, G. J. (1987). *Genesis 1–15*. Dallas: Word Incorporated.

THE PROCESS OF ABRAHAM'S CONVERSION AS INTERPRETED BY PHILO OF ALEXANDRIA

SUMMARY

The article aims to present a reinterpretation of the history of Abraham's calling in the treatise of Philo of Alexandria. The text of Genesis (12:1-4) describes the patriarch's immediate reaction to the command to leave Haran. This process began in Ur. According to Philo, building a relationship between God and Abraham required proper preparation. First, he gave up worshipping the gods, and then he discovered that the world is material and spiritual. Philo emphasizes the long-term nature of the conversion process. This article presents and explains its individual stages - not described in the Hebrew Bible.

Article submitted: 15.09.2023; accepted: 28.10.2023.